

Nachman Ben-Yehuda. *Theocratic Democracy: The Social Construction of Religious and Secular Extremism.*

Oxford: Oxford University Press. 2010. 312 pages

אריה רטנר*

דמוקרטיה ותיאוקרטיה – הילכו שתיהן יחדיו? האם מדובר בשני משטרים מובחנים זה מזה או שמא במשטרים המונחים בשני קצותיו של רצף אחד? כיצד יכולות שתי תרבויות משטר אלה להתקיים זו בצד זו? אלה השאלות המרכזיות שבהן עוסק ספרו של פרופ' נחמן בן-יהודה, שחקר את התרבות החרדית ותיעד התנהגויות המשקפות אלימות מאורגנת ומתוכננת שמאיימת לשנות את הגבולות הסימבוליים של המוסר בחברה הישראלית.

נדמה כי אין עיתוי מוצלח לפרסום ספרו של בן-יהודה יותר מתקופתנו אנו, שבה מגיע לשיאו תהליך שהחל באמצע המאה העשרים, המערער את התפיסה שהתחזקותם של משטרים דמוקרטיים ושל זרמים ליברליים מלווה בדחיקתה של הדת. למעשה, התגברות כוחן של תנועות הדוגלות בפונדמנטליזם דתי הגיעה בלא מעט מדינות למאבק ברור בין שני גושים, החילוני והדתי, כמעט ללא כל קשר למידת הפרדה הנוהגת בהן בין דת למדינה.

במחקר מוקפד ביותר, המבוסס על גישת ההבניה החברתית, משתמש בן-יהודה בחומרים מגוון מקורות – אך בעיקר מהתקשורת הכתובה שפורסמה במשך חמישים שנה (1948-1998) – לצורך בחינת תהליכי ההבניה של הדמוקרטיה התיאוקרטית בישראל. מתוך מודעות לרגישותן של הסוגיות הנידונות, ומאחר שהמידע לגביהן עלול להיות מוסתר בקרב החרדים, פונה המחבר למקורות הגלויים ושואב מהם את הנתונים העשויים להעיד על מלחמת תרבויות בין התרבות החרדית לתרבות החילונית בישראל. כך, הוא אוסף ומנתח 168 דיווחים תקשורתיים כדי ללמוד כיצד הובנתה המציאות בעולם החרדי בישראל והולכה ליצירת דמוקרטיה תיאוקרטית.

האירועים המדווחים זוכים לסיקור מקיף וממצה לאורך חלק ניכר מפרקי הספר. בשלושה פרקים סוקר המחבר אירועים ותהליכים הקשורים לפעילויות נונקונפורמיסטיות וסוטות ולפעולות של קבוצות מחתרטיות (על בחירתו בהגדרות אלה ראו בהמשך), ובתוך כך מבחין בין אירועים נקודתיים וחד פעמיים ובין תהליכים מתמשכים. בין האירועים שנסקרו: המהומות שפרצו בעקבות בנייתה של בריכת שחייה ציבורית מעורבת לגברים ולנשים בירושלים בשנת 1958 (שהוכרוז על ידי העדה החרדית כבריכת התועבה); החטיפה המפורסמת והמתוקשרת של הנער יוס'יה שוחמכר (1960); מותו של הפסל פלומבו ב-1966 בגלל שרשרת פלדה שנמתחה על כביש כדי למנוע חילול שבת; ומהומות השבת בכביש רמות (1970-1980). כאן אולי המקום לתמוה כיצד קבע בן-יהודה את חלוקת האירועים הללו לכמה פרקים תחת כותרת אחת שעניינה נונקונפורמיות וסטייה. תהייה זו עולה משום שבפרק אחד מתוארים גם אירועי כביש רמות, שנמשכו מדי שבת לאורך תקופה ארוכה, וגם אירועים אלימים במיוחד שנמשכו ימים אחדים בלבד בנובמבר 2008, בעקבות מעצרו של

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והמרכז לחקר פשיעה, משפט וחברה, אוניברסיטת חיפה

האברך ישראל וולאס בשל הריגת בנו הפעוט. בצד תיאור התהליכים העוסקים בהכנייה של התיאוקרטיה הדמוקרטית, היה מקום להבליט גם את התגובה החברתית (social reaction) במסגרת שחרורו של האברך למעצר בית תמורת סכום פעוט יחסית של ערבות, ויותר מאוחר את הרשעתו בהריגה (ולא ברצח) ואת שליחתו לשש שנות מאסר בלבד.

את פרק 6 מייחד הכותב לתיאור פעולות מחתרניות של גופים וקבוצות של חרדים, החל בפעולותיהם של ארגוני המחנה וברית הקנאים בשנות החמישים, דרך המחנת היהודית בשנות השמונים, וכלה במשמרות הצניעות שפעלו לאורך שנות השבעים והשמונים (אך יש אומרים שפעלו עוד לפני קום המדינה). המכנה המשותף לכל אלה הוא פעילות תיאוקרטית מחתרנית המאופיינת בהתנהגות קיצונית שמהותה הוא לקיחת החוק לידיים באמצעים אלימים ומתוך פגיעה בגוף ובנפש, או במילים אחרות – פעילות עבריינית קיצונית בשם אמונה דתית פונדמנטליסטית.

פרק 7 מוקדש לסוגיות שהפכו לציוני דרך בהתנהלותם הסוטה והבלתי מוסכמת של חרדים, כלשונו של בן-יהודה, מול הרוב הדמוקרטי במדינה. כל האירועים שבפרק מתמשכים לאורך שנים והופכים ללב המאבק של הכוחות התיאוקרטיים במדינה הדמוקרטית. כזה הוא למשל מאבקם של החרדים בחברת התעופה הלאומית אל על, המביא להשבתת טיסותיה בשבת, וכן מאבקם בחברת התחבורה הציבורית אגד ודרישתם להסדיר קווי אוטובוס למהדרין שבהם תישמר הפרדה בין גברים לנשים. אף שמאבקם של החרדים במערכת החוק והמשפט אינו זוכה להבלטת יתר בספר, הרי שכמה דוגמאות וציטוטים מדברי הרב עובדיה יוסף ומנהיגים אחרים של הציבור החרדי מדגימים כיצד כוחות תיאוקרטיים מנסים לקבוע את הגבולות המוסריים של החברה על ידי שימוש באלמות מילולית ופיזית. במאבק זה משתתפות אידיאולוגיות המציגות תביעות "מוסריות", משתמשות בהתנהגויות סוטות ובלתי נורמטיביות ומציגות את המצב כעימות בין הטהור לשאינו טהור.

הפרק השמיני של הספר מתאר את מאבק התרבות שמתנהל בערוצי התקשורת, בעיקר הכתובה, ומתבטא בפער שבין כמות הדיווחים על ההתנהגות הסוטה והנונקונפורמיסטית של החרדים בעיתונות החרדית לעומת העיתונות החילונית. השוואה זו מובילה את המחבר למסקנה הבלתי נמנעת בדבר ההטיות הערכיות של שני המחנות, כשערוצי התקשורת של שניהם מסקרים בלשון אגרסיבית וקשה את התנהגות המחנה שמנגד.

בן-יהודה מעיד על התלבטות בכואו להגדיר מהן התנהגויות סוטות, נונקונפורמיסטיות ועברייניות, ונראה ששוררת לעתים אי בהירות בנושא. שאלה מרכזית בהקשר זה היא מה קורה כשחברי קבוצת מיעוט אינם מסכימים עם הרוב החזק ובוחרים להשתמש בכוח שלמעשה מגדיר מחדש נונקונפורמיות וסטייה (תהליך המקביל למה שפוקו מתאר כפיזור הכוח, diffuse nature of power). בדיון הציבורי והאקדמי נשמעות לא אחת טענות כי השימוש במונח סטייה אינו במקומו, וכי הוא משמש כלי בידי הגמוניות חברתיות, תרבותיות ופוליטיות לגייס קולות במאבק לתיוג האחרים כסוטים. אחת הדרכים לעקוף מהמורה זו היא שימוש במושג החלופי "התנהגות נונקונפורמיסטית". ואולם, דומה כי לטענות אלה, המעידות על תחושה של אי נחת בקרב חוקרים במדעי החברה, אין מקום במקרה שלפנינו, שכן המתודולוגיה וחומרי המחקר מספקים עדות אמפירית משכנעת כי יש מקום לשמר את שני המושגים גם יחד – התנהגות נונקונפורמיסטית והתנהגות סוטה – ובצד גם את המונח התנהגות עבריינית.

הספר על כל פרקיו כתוב בבהירות ובריהיטות ומציג מחקר סדור ושיטתי המתאר כיצד הולכת ומובנית דמוקרטיה תיאוקרטית בתוך המציאות המורכבת של החברה הישראלית. המאבק האלים בין שתי תרבויות – החילונית הדמוקרטית והחרדית התיאוקרטית – מותיר אולי מקום לשאלות בדבר עוצמתו ומגמותיו של מאבק זה בעתיד, ויש לשאול אם המגמה המשתקפת מהסיקור העיתונאי של המאבקים תהיה שטוחה ויציבה כפי שמתאר המחבר, או שאולי תתגבר בעתיד. מחקרו של בן-יהודה, הסוקר חמישים שנות מאבק בין-תרבותי, אינו יכול לספק תשובות לשאלות אלה, אך הוא בהחלט מספק את סקרנותו של הקורא באשר להתפתחות המאבק לאורך זמן, באמצעות תשובות מבוססות המעוגנות בגישה מחקרית עדכנית, בתובנות תיאורטיות מנומקות ובהתבוננות אמפיריציסטית מבוססת. המחקר והספר הם בלא ספק תרומה חשובה להבנתו של שסע עמוק שהלך והתהווה במרוצת שנות קיומה של מדינת ישראל.